

RUS-KAFKAS MÜNASEBETLERİNDE İTİL-TEREK GÜZERGÂHI

William Edward David Allen*

Çeviren: Serkan Acar**

Astarhan 1554 [1556] yılında Ruslar tarafından zapt edilince tüm İtil yolunun etkin kontrolü ve Hazar Denizi'nin muhtemel hâkimiyeti Rusların eline geçti (İran'daki Safevî idaresi Hazar Denizi'ni hiçbir zaman müessir bir askeri güç ile muhafaza edememişti). George Vernadsky'nin müşahedesine göre; "IV. İvan'ın Aşağı İtil boyunda Astarhan'a indirdiği darbe jeopolitik nokta-i nazardan mühim bir hareketti zira bu suretle bozkır sahası ikiye bölünmüş ve her biri müstakilen halledilmişti"¹. Astarhan'ın Ruslar tarafından zaptını izleyen otuz yıl boyunca Osmanlı sultanları ile Kırım hanlarının siyaseti İtil Irmağı boyunca Türk devletleri kuşağını yeniden teessüs etmek ve güneye, Hazar Denizi sahillerine doğru Rus yayılmacılığını denetim altına almaktı. Bahis mevzu durum Don-Volga Kanalı Projesi ile 1569 yılında Astarhan'a karşı düzenlenen Türk-Kırım seferini izah etmektedir. Ayrıca bu sırada İngilizlerin Moskova Kumpanyası temsilcilerinden Banister ve Duckett de birkaç hafta burada alıkonulmuşlardı². İtil mansabını ele geçiren Moskova'nın bölgeye kati surette egemen olması yirmi yıl boyunca belirsizlik arz etti ve ırmağın aşağı kısımlarına inen kervanlar defaten Nogayların, vahşi Çerkez çetelerinin ve Kazak haydutların saldırılarına maruz kaldılar. Bütün bunlara rağmen vaziyet daha istikrarlı hale gelmişti; 1582 yılında Ruslar Astarhan'ın etrafını taş surlarla çevirmiş ve 1589'da, Kakheti Kralı Aleksander'a giden Knez Semen Zvenigorodskiy nezaretindeki sefaret heyeti buradan geçerken, bir kalenin

* William Edward David Allen, "The Volga-Terek Route in Russo-Caucasian Relations", *Bedi Kartlisa, Revue de Kartvéologie, Études Géorgiennes et Caucasiennes*, Volume XV-XVI (No 43-44), Extrait, Paris 1963, s. 158-166. Makalenin orijinalinde bibliyografya bulunmamasına rağmen tarafımızdan ikmal edilmiştir.

** Dr, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İzmir, serkan.acar@ege.edu.tr.

¹ Vernadsky, *The Mongols and Russia*, s. 390.

² Bkz. W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century* (Baskıda) [Bu eser tarafımızdan Türkçeye tercüme edilmiştir: W. E. D. Allen, *Muhteşem Süleyman Zamanında Türk Dünyası*, Çev: Serkan Acar, İstanbul 2012]; ayrıca *Early Voyages and Travels in Russia and Persia*, Hakluyt Soc., 1885, I, s. 424.

inşası tamamlanmıştı. Yeni şehrin çoğunluğu Ruslardan müteşekkildi fakat kentin havalisinde çok sayıda Ermeni ve Tatar varoşları zuhur etmiş; pek çok Fars, Hindu ve bir miktar da Gürcü tacir buraya yerleşmişti. Mamafih bir buçuk asır boyunca, Büyük Petro'nun 1722 yılında düzenlediği sefere kadar, Hazar Havzası'ndaki Rus ilerleyişi dikkat çekecek derecede aheste olmuştu. Kuzey Kafkasya'da ilk olarak Büyük Kabartay prenslerinin ve güney sınırlarında Kakheti krallarının desteği alınmıştı. Bilhassa II. Aleksander ve akabinde I. Taymuraz, Tarhu şamhalına (şevkal), İranlılara ve Türklere karşı devamlı bir cebir politikası uygulanması için baskı yapmışlardı. Büyük Petro deniz kuvvetlerini ihya hususundaki muazzam teşebbüsüne başlayınca nihayet İtil mansabında müthiş ve intizamlı bir askeri güç teşkil etme olanağına kavuşmuş ancak lojistik ise XVI. ve XVII. yüzyıllarda Rusya'nın cüretkâr Kafkasya politikasında ciddi bir mania olarak kalmıştı. Uzak mesafelere münakalenin teknik zorlukları, Astarhan'daki levazımatın toplanıp muhafaza edilmesi, Terek ve Sunja boylarındaki kalelere malzeme nakli, salgın hastalıklar ve bozuk mali düzen gibi tüm bu amiller uzayıp giden nesnel zorluklar doğurmuştu ki bunlar resmi belgelerde kayıtlıdır³. 1578 yılından itibaren Lala Mustafa Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Kartli, Şirvan ve Dağıstan'daki fetihleri müteakip, yirmi yıl boyunca Şirvan ve Dağıstan'da kalıcı bir yönetim kurmak için sergilenen müzmin Türk teşebbüsleriyle ilgili kayıtlarda da aynı güçlükler fark edilmektedir. Daha çok birliklerde teçhizat eksikliği bazen de açlık ve isyanlar görülmüştü⁴. Yerel kaynaklardan beslenip halktan asker toplayan bölgesel siyasi teşekküller uzak diyarlardan gelen emperyal güçlerin ordularına

³ Bkz. Belokurov, *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, Vıp I, Moskova 1889, özellikle sayfa 292'de Terek'ten gelen resmi şikâyetlerden bahsedilmektedir: "Kervanlar için otuz at arabası ile hamutlar ve yay milleri Astarhan'dan Terek'e gönderilmişti fakat bu arabalar, kervanlar için çok yetersiz ayrıca Terek'te çar hazretlerine ait at bulunmamaktadır... Terek şehrindeki tahıl ambarlarında yeterli miktarda zahire mevcut değildir... Askerlerin, *streletlerin* ve kazakların erzakları Koysu'daki koruganlarda iken güz fırtınalarıyla denizde battı... Çar hazretlerinin onarılabilen gemilerinden on *strug* [Струг: kürekli ve yelkenli bir Rus gemisi] mavna ve dört kürekli *strug* Terek'te bulunmaktadır ve gemi malzeme depolarında sekiz eski yelken, yirmi üç kırık turnaklı çapa ve sekiz gemi direği mevcuttur. Efendim Astarhan'dan ırmak yoluyla erzak getirmek ve bu erzaklar ile askerleri Terek'ten Koysu'ya göndermek ya da Yukarı Terek'teki erzakları Sunja'ya taşımak ve ayrıca Kumuklar ile Azaklıların saldırılarına karşı ırmak boylarında ve deniz kıyılarında karakol kurmak için gemilere ihtiyacımız var... Terek'teki (gemileri) onarmak için hiçbir şeyimiz yok: çatal çivi, halat kıtığı, Terek'ten getirebileceğimiz gemici veya Astarhan'dan gönderilecek gemi onarım gereçleri".

⁴ 1597 yılında Osmanlıların karşılaştıkları zorluklar ve Şirvan ile Kartli garnizonlarındaki noksanlıklar için bkz. *a.g.e.*, s. 311. Ayrıca Asafî, *Şecaatnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi MSTY 6043, birçok yerde, (Bu eserin bir özetini hazırladığı için Dr. V. L. Ménage'ye teşekkür ederim). 1578 yılındaki Türk zaferlerine rağmen on bin asker kaçağı vardı. "Askerler kıştan çok korkuyorlardı. Bir kısmı atlarını bırakıp yürümüştü. Pek çok asker öldü".

mukavemet konusunda başarılı olmuşlardı. Rus elçi Zvenigorodskiy'in tesiriyle Kakheti Kralı Aleksander on bin adam toplayıp eğitimli tüfekçilerden müteşekkil beş yüz kişilik bir müfreze ihdas edebilmişti. Kartli Kralı Simon göz kamaştırıcı gerilla operasyonları düzenlemiş ve Osmanlı ordusunu ecdadının topraklarından kovmuştu. Kumuklar ve Avarlar arasından yaklaşık on beş bin süvari toplamayı başaran Tarhu şamhalı, Rusları defaten felaketlere maruz bırakmıştı⁵.

XVI. ve XVII. asır koşullarında Dağıstan'daki kavmî unsurlar Hazar Denizi sahilleri boyunca uzanan Tarhu, Derbent ve Bakü'den müteşekkil ananevî ticaret hattını ele geçirerek herhangi bir Rus yayılcılığına karşı koyabileceklerini ispat etmişlerdi. Hatta XVIII. yüzyılda Büyük Petro'nun seferi dahi sonuçsuz bırakılmıştı, kısmen de elverişsiz sağlık hizmetleri ve salgın hastalıklar yüzünden, nitekim bu noksanlık Kırım Harbi'ne kadar Ortadoğu'daki Avrupa ordularını da sekteye uğratmıştı. Bu koşullar muvacehesinde Rusya'nın Kafkasya'daki, dağların kuzey etekleri ile Terek boyunda, stratejik vaziyeti dondurulmuştu. Terek Vadisi'nin ahvali böyle idi, diğer taraftan İtil Havzası'ndan Güney Kafkasya ve Ortadoğu'ya ulaşan hat çok daha zorlu olmasına rağmen bu istikamet Gürcistan içlerine nüfuz etmek için Rusların ana güzergâhı haline gelmişti. XV. ve XVII. yüzyıllar arasında Avarlarla Kumukların mütemadiyen devam eden baskıları ile Osmanlı ve İran ordularının tekerrür eden saldırıları karşısında endişe duyan Gürcü hükümlerinin esasen Moskova yönetiminin teşvikiyle Terek ve Avar-Koysu boylarına açılmaları tarihin bir ironisiydi. Rusların Gürcülerle münasebetlerini pekiştirerek, Müslüman komşularına karşı onlara devamlı destek sağlama gayeleri de bu cümledendi⁶.

⁵ Aleksander'in 1589 yılında Gremi'de derlediği ordu için bkz. Zvenigorodskiy raporu, Belokurov, *a.g.e.*, s. 171-172'de; Kartli Kralı Simon'un gerilla operasyonlarının hülasesi için bkz. Allen, *History of Georgian People*, s. 157-159; Şamhalın devletinin askeri kudreti için bkz. Lobanov-Rostovskiy raporu, Belokurov, *a.g.e.*, s. 293. 1604 yılında I. M. Buturlin, şamhalın payitahtı Tarhu'yu ele geçirdi fakat ertesi yılın ilk baharında Derbent Türk paşası ile Kumuklar yedi bir kişilik bir orduyla taarruz ettiler ve kimseye ilişmeyeceklerini vadetmelerine rağmen katliam uyguladılar. Maktul düşenler arasında Buturlin ve oğlu da vardı. Bkz. *Russkiy Biograficeskiy Slovar*. (Bu mağlubiyet 1845 yılında Dargo'da Knez Vorontsov'un Şeyh Şamil karşısında uğradığı hezimet ile mukayese edilebilir. J. F. Baddeley'in klasik anlatısı için bkz. *The Russian Conquest of Caucasus*, bölüm XXIV).

⁶ Aleksander'in birkaç yıl fasıla ile Zvenigorodskiy ve Sovin ile yaptığı görüşmeler için bkz. Belokurov, *a.g.e.*, birçok yerde. Özellikle s. 209'da Terek Kazaklarının paralı askerliğinden söz edilir: "Şevkal ve Didolara karşı vadide görevlendirildiler". Bunlar evvelce Kartli Kralı Simon tarafından istihdam edilmişlerdi. Ayrıca Doğu Kafkas Dağları'ndaki Gürcü tesiri ile 1612 ve 1640 yıllarında Didolara karşı yapılan harekâtlar için bkz. A. N. Genko, "Zapiski Kollegii Vostokvedov", *İz Kulturnogo Proşlogo İnguşey*, V, 1931, s. 727-735.

Terek Irmağı

Dört yüz mil uzunluğundaki Terek Irmağı antik zamanlardan beri Kuzey Kafkasya'nın siyasi ve askeri coğrafyasında önemli bir yere sahiptir. Kaynağını ise Kafkasya ana dağ silsilesinin güney tarafındaki 2700 m rakımlı Zilgahoh Dağı'nın zirvesindeki bir buzuldan alır. Başlangıçta güneydoğu yönüne akar ve akabinde Kobi Köyü civarında kuzeye kıvrılıp meşhur Daryal Vadisi boyunca uzanarak Vladikavkaz'ın güneyine birkaç mil mesafedeki Kuzey Kafkasya Ovası'na girer. Yukarı mecralarında coşkun bir şekilde cereyan eder. Darghoh'tan sonra kuzeybatı yönünden çok geniş bir biçimde Kafkasya bayırlarına akar: Ardon, Çerek, Çegem, Baksan ve Malka. Bayırdan indikçe akış hızı düşer ve ırmak genişler. Sunjenskiy ve Terskiy tepelerini kestikten sonra Terek dik bir açıyla doğuya doğru kıvrılır. Orta mecrası Malka ve Sunja arasından akan Terek Irmağı genişleyip pek çok kola ayrılarak adacıklar oluşturur. Sağ kıyısından Sunja Irmağı ile birleştikten sonra kuzeydoğu yönünde akar, daha derinleşir ve deniz taşıtları daha kolay seyrüsefer eyler. Fakat taş ve kum kültelerini de beraberinde getirdiğinden nehrin yatağında birikintiler oluşturur. "Kargalinskaya Stanitsa*"dan sonra birkaç kola ayrılarak her yıl 100 m genişleyen engin bir deltadan Hazar Denizi'ne dökülür. Dağ buzulları, kar, yağmurlar ve sayısız kollarla beslenen Terek Irmağı'nın akışı değişkendir ve yaz aylarındaki su taşkınlarına karşı, özellikle aşağı bölgelerde, sürekli mücadele gerektirir⁷.

Rusların İtil mansabına uzun zaman önce gelişiyle Terek yolunun taşıdığı ehemmiyet XIV. ve XV. yüzyıllarda Hazar Denizi'ni çizen İtalyan kartografların eserlerinde belirgindir. İtalyanlar, özellikle Kefe, Azak ve Çerkez sahilleri boyunca üslere sahip olan Cenevizler, daha XIII. yüzyılda bu berzah üzerindeki seyrüseferde faal idiler⁸. Dubois de Montpéreux'a göre Kabartaylar, Kislovodsk Vadisi'nde büyük bir yerleşkeye sahip oldukları söylenen Cenevizler ile şifahi geleneğe dayalı münasebetlerini sürdürmüşlerdi. Yine Kuzey Kafkasya bozkırlarında batılı tacirlere ait iskân yerlerinin bulunduğu Josafat Barbaro tarafından nakledilen, Derbent yakınlarındaki 'Tümen içerisinden' (Terek mansabında) gelen mutaassıp derviş topluluklarının akınlarıyla ilgili enteresan bir hikâyede kaydedilmiştir. "Onlar Hazar Dağı

* Stanitsa: Büyük Kazak köylerine verilen Rusça isim. (S. A.)

⁷ Bkz. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1st ed. Vol. 54, s. 101-102. Terek Irmağı'nın hem yukarı hem de orta boylarındaki ayrıntılı tasvirler için erken dönemde gezginler tarafından telif edilen seyahatnameleri karşılaştırmalı olarak çalışan J. F. Baddeley'in *The Rugged Flanks of Caucasus*, (Vol. I, birçok yerde) adlı eserine bakınız.

⁸ W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*, II, s. 93 vd., 555 vd. Ayrıca bkz. F. S. Zevakin-N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuizskih Koloni na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.", *İstoriçeskiy Zapiski*, III, 1938, s. 72-129, özellikle s. 86 vd.

(Mountaigne Caspio) yakınlarındaki Tezechia (Çerkez) Eyaleti'nde bulunup Tero tesmiye edilen ırmağa ulaştıklarında burada yaşayan çok sayıdaki Katolik Hıristiyan bunların tamamını püskürtmüştü"⁹.

XV. yüzyılın ortalarına ait Fra Mauro Haritası ile Borgia Haritası isimli eserde Kuma ve Terek (Borgia Haritası'nda Terco tesmiye olunmuştur) ırmakları açıkça gösterilmiştir. Gürcistan'a uzanan Aragvi ve Ksani vadileri ile Terek Vadisi'nin güneyi ve Krestovaya Geçidi'nin başında bulunup Yukarı Tekek boyunu daha ilerideki Aragvi Vadisi'ne bağlayan Kobi menzili her iki haritada da belirtilmiştir. Ayrıca Borgia Haritası'nda Kafkas Dağları'nın ana (glavniy) ve yan (bokovoy) güzergâhları gösterilmiş ve hatta "Tusch" isimli bir kavim dahi imlenmiştir¹⁰.

Terek ve Kuzey Kafkasya'nın ilk ayrıntılı tasviri Büyük Harita Kitabı (Book of the Great Map=Kniga Glagomelaya Bolşoy Çertej)'nda bulunmaktadır. Bu kitabın Serbina tarafından düzeltilmiş yedinci baskısında söz konusu eserin Pyatigorsk (Beşdağ) Kabartayları'nın başbuğu olup 1672 yılında vefat eden Knez Grigoriy Sunçeleveviç Çerkasskiy tarafından derlendiği belirtilmektedir¹¹. Şüphe yok ki bu haritadaki ayrıntılar önceki asır boyunca Gürcistan'a gönderilen çok sayıdaki Rus sefaretinin sunmuş olduğu bazı raporlara istinat ediyordu. Wakhusht'un haritaları ve yine ona ait Yukarı Kartli ile Osetya (Ovseti)'nin ayrıntılı tasvirleri yaklaşık yarım asır sonra hazırlanmıştı. (Wakhusht'un Kabartay prensesi ile evlilik bağı kurması onun bu memleketi iyi bildiğinin delilidir. Terek (Tergi)'in yukarı mecraları için İnguşça ismi olan Lomeki adını kullanmış olması ise ilginçtir).

Terek Irmağı'nın en önemli kolu (sağ tarafındaki) Sunja idi. Sayısız küçük kolu ve pek çok kavşak noktası bulunan bu ırmağın deltası Aşağı Terek boyundaki Kazak yerleşim alanlarından bahis mevzu ırmağın yukarı mecralarına kadar kısa bir yol oluşturmuştu ve Daryal Vadisi'nden de buraya çıkılırdı. Kaynağını Mathoh Dağı'ndan alan Sunja Irmağı'nın kuzeybatısında

⁹ F. Dudois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase*, etc., I, s. 80; Barbaro, *Travels of Venetians in Persia*, Hakluyt Soc. 1873, s. 89. Bu dervişler muhtemelen 1487 yılında vefat eden Şeyh Haydar Erdebili'nin müritleri idiler. Bkz. *TVP*, s. 185 vd.

¹⁰ Bkz. *Imago Mundi*, XIII, 1956; L. Bagrov tarafından yazılan "Italians on the Caspian" başlıklı makalenin levhaları; ayrıca a.g.e., X, G. Caraci, "The Italian Cartographers of the Benicasa and Freducci Families and so-called Borgia Map of the Vatican Library", s. 31, 38 vd.

¹¹ "Kniga"nın metni 1840 yılında Moskova'da G. I. Spasskiy tarafından derlenip neşredilmiştir. Bu Biritish Museum Kütüphanesi'ndeki bir nüsha ile ilgi yapılmış türüne az rastlanan bir çalışmadır. Ayrıca bkz. Serbina, *İst. Zap.*, 14, 1945; ve yine a.g.e., 23, 1947. Bundan başka bkz. *RBS*'deki G. S. Çerkasskiy maddesi. Bu zat Karartaylı Mirza Sunçeleveviç (=Sunjalı)'in oğludur.

kendisinden daha uzun kolu olan Assa bulunur¹². Kuzeyden akan iki ırmak Kara Dağlar (Çernie Gori)'ı keser. Takriben uzunluğu 150 mil olan Sunja ancak engin ve coşkun bir nehir olan Argun ile birleştikten sonra büyük bir ırmağa dönüşür. Yine son 20 mili boyunca Sunja'nın kolları ile birleşen Assa ve Argun ırmakları bozkırı boydan boya geçerek hemen hemen bir daire oluşturacak biçimde bir dizi karmaşık kıvrımlar çizip Terek Irmağı'na karışır. XVI. yüzyılda bu ırmakların yukarı mecraları muhteşem kayın ormanları ile kaplıydı. Söz konusu ormanlar XIX. yüzyılda Rus istilasına karşı her daim direnç gösteren Çeçenlere mukavemet olanağı sağlamıştı¹³.

Başbozuk Terek Kazakları ve 'Dağlıların Küçük Memleketleri'

XVI. ve XVII. asırlar müddet-i zarfında Terek ve Sunja ırmakları boyunca yerleşen Kazaklar ile bunların dağlık bölgelerde yaşayan komşuları olan Kumuklar, Avarlar, Çeçenler, İnguşlar, Kabartaylar ve Osetlerin arasındaki münasebetten oldukça özgün bir ortak kültür zuhur etmişti. XVIII. yüzyıla kadar gerçek anlamda olgunlaşmayan pek çok yakınlaşma ve terkip görüldü. Daha sonra Kazak hattı boyunca tedricen gelişen Rus idaresinin bürokratik tavrı (muasır yönetim tarzlarının kaçınılmaz metotları) ve Ortodoks Kilisesi tarafından yapılan dini propaganda (proselytization) teşebbüsleri (Osmanlılar tarafından desteklenen İslam telkinatına karşılık olarak) katı bir münaferet ile daimi bir savaşı teşvik etti. Evvelce Çeçenler Tarhu şamhalları ile Avar hanlarının baskılarına maruz kalmışken Kabartaylar Nogaylara karşı Rus desteğini sağlamışlardı. Bazı İnguş boyları Çeçen komşularına itimat

¹² Bu ırmağı adı olan "Sunja" "Son" (>Svan>Tsanar) etnik ismi ile ilişkilendirilebilir. Genko, s. 686, n. 3'te Wakhush/Brosset'in s. 326-327'deki yazısına dikkat çekmiştir; burada "Tushin Alazan"ın hatalı bir biçimde "Sona" adıyla anılan "Argun"a döküldüğü belirtilmiştir. "Sona"dan "Andi-Koysu ve Sulak (Ptoleme'de "Zonna", V, 8, 11-12 & XI, 1; Wakhush'tun Rusça tercümesine Janashvili'nin güvenilir müşahedeleri için bkz. Wakhush, s. 131) anlaşılmalıdır". Terek için kullanılan "Lomeki" adı Genko (s. 705) tarafından İnguş dilindeki "loamækkæ" (dağ geçidi) kelimesinden türetilmiştir. Aynı şekilde "Mathoh" (belirgin biçimde üstü yassı olan dağ) adının Rusçası olan "Stolovaya Gora" da karma bir isimdir; "mat" İnguş dilinde "masa", "hoh" ise Os dilinde "dağ" demektir. "Gürcü askeri yollarının geçtiği bölgelerin tamamı Çeçen (İnguş) boylarının en eski yerleşim birimlerini kapsamakta idi. Bu boylar hâlihazırda burada Osetler ve Gürcü Mohevtler ile birlikte yaşamaktadırlar", Genko, s. 706. Assa ise galiba As (Os) Irmağı'dır.

¹³ Sunja boylarının ayrıntılı tasviri için bkz. *Sbornik Svedenii o Terskoy Oblast, Vladikavkaz* 1878, I, s. 49 vd. Orijinal ve canlı bir tasvir için bkz. Steder, *Tagebuch*, SPB 1797, s. 5-7; Ayrıca bkz. Baddeley, *Rugged Flanks of Caucasus*, birçok yerde. Genko, s. 691 vd. XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca Ruslara karşı Çeçen direnişi için bkz. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, birçok yerde. Bu çalışma orijinal Rus kaynaklarına dayanmaktadır. .

etmezlerdi; hem İnguşlar hem de Osetler Kabartay prenslerinin tahakkümüne karşı çıkmışlardı.

Ekseriyetle Don ve İtil havalisinden “sürülen” kimselerden ibaret olan ilk başıbozuk Kazak toplulukları XVI. yüzyılın ortalarında Terek mansabı civarına yerleşmişlerdi¹⁴. Moskova hükümetinin otoritesi altında bağımsız olarak yaşayan bu ilk Kazakların komşuları olan Kumuklar, Çeçenler ve Kabartaylar ile tesis ettikleri münasebetler her zaman hasmâne değildi. Bunlar komşu boylardan evlenmek üzere kız alırlardı. Kara Dağlar’ın bazı bölgelerine Ruslar nüfuz etmişti. “Urus Martana” (Rus Martin) gibi günümüze kadar ulaşan yer ve müstahkem mevki adları da buna şahadet etmektedir¹⁵. Bahis mevzu Kazakların bazıları Gürcistan’a kadar uzanmışlardı ve XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bunların yüzlercesi Kakheti Kralı Levan (1520-1574)’in hizmetine girmişti¹⁶.

Terek Kazakları arasındaki yabancıların sayısı oldukça fazlaydı. Kazak köylerinde yaşayanların (stanitsı) tamamı Hıristiyan değildi fakat Grebentsler (Dağlı Kazaklar)¹⁷, Dnyeper boyundaki Zaporoj Kazakları gibi, ikrar etmeseler de Hıristiyan idiler. Belki de bunu benimsediklerini tasdik dahi etmişlerdi. Bunların eşleri yerli halktan, muhtemelen büyük çoğunluğu Çeçen-Kumuk karışımı, idi ve söylendiğine göre modern tarım usulleri ile daha başka pek çok şeyi de kısmen bunlara borçlu idiler. Bu dönemde yaşayan Kazaklar çok büyük ihtimalle medeniyet bakımından Çeçenler ve Kumuklar ile muadil fakat hiç şüphe yok ki Kabartay prenslerine ve halkına mensup Adigelerden (Çerkezler) daha aşağı idiler. Kabartaylar Grebentslere üslup ve tarz konusunda kanun koyucular olarak öncülük ettiler ve bu sonuncular hafif ve kullanışlı askeri teçhizatlar, silahlar, harp usulleri, “cigitovka*” (at sırtında yiğitlik yapma becerisi) ve daha başka şeyleri de onlardan aldılar¹⁸.

¹⁴ İngilizce güzel bir anlatımı için bkz. Baddeley, *Conquest*, bölüm I.

¹⁵ Belokurov, XLII & n. 51. Kara Dağlar adı daha geniş anlamda, kuzey yönünde Kafkasların ana omurgasına bitişik bulunan iki yükseltiden güney tarafında bulunandır. İsmi zikredildiği metindeki dar anlamına göre ise Sunja ve Assa’nın yukarı boyları arasında uzanan yükseltinin bir bölümünü havidir. XIX. yüzyıla kadar Kara Dağlar’ın bir bölümü Karabulaklar ile meskûndü. Bu isim “Kara Bulak” (Black Spring) toponiminden türemiştir. Genko, s. 686’da onları “Akki Çeçen” (Okok) adıyla tanımlar. Baddeley, *Rugged Flanks*, I, s. 110, n. 2’de onların İnguşça ve Çeçence arasında bir diyalekt ile konuştuklarını belirtir.

¹⁶ Bkz. D. Çubinov, *Kartlis Tskhovreba*, SPB 1854, s. 107.

¹⁷ Başka bir deyişle Sunja’nın güney yakası boyunca uzanıp günümüzdeki Grozni’nin güneydoğusuna uzanan dağlar.

* Джигитовка=Cigitovka: Rus lisanında “at sırtında cambazlık yapmak” anlamına gelen bu sözcük Türkçe cigit/yiğit kelimesinden türemiştir. (S. A.)

¹⁸ Maksimov, *Terskoe Kazaçe Voysko*, s. 15’den iktibas.

Evlerine gelince, tipik Rus “izba” [изба] evleri unutulmuş ve bunun yerini Kabartayların “una” [уна] dedikleri, içyapısı düzenlenip bezenmiş açık salonlu evler almıştı. Rus köylerinden geriye kalan tek şey hariçte sokaklar içeride ise sobalar idi. Her iki kültür de Ruslar için yeniydi ve galiba Kumuklardan ödünç alınmıştı. Bunlar şarap ve o günlerde Terek Irmağı kıyılarında zuhur eden ipekböceği idi ve hiç şüphe yok ki bahis mevzu şeyler sıkıntılı ve tehlikeli dönemler boyunca Kazakların şarap tutkusu ile kadınlarının güzel giyinme arzusunu besliyordu. Bu zamanda Grebents kadınlarının güzel suretleri ile serbest tavırlarına dikkat çekilmiş ve hem boyanmış yüz hatlarında hem de yarı oryantal kıyafetlerinde yerli ırkın gayet baskın özellikleriyle Kabartay etkisinin devam ettiği görülmüştür¹⁹.

Terek Kasabası

Terek boyunda bulunan en az üç farklı kasaba muhtelif zamanlarda bu isimle anılmıştır. Kabartay diyarındaki ilk kasabanın kuruluşu 1563 yılına kadar gitmektedir. Bu zamanda Temrük (Çerkezce Kemirgoko) kayınbiraderi IV. İvan’dan ricada bulunmuş ve çar da sefaret heyetiyle birlikte Temrük’ün arazisinde bir kasaba inşa etmeleri için bir kıta göndermişti. ‘Bu kasabanın vaziyetini ve mukadderatını bilmiyoruz’ fakat muhtemelen Temrük’ün arazisini kendisine karşı isyan eden vassallarından ayıran hudut bölgesinde bulunuyordu²⁰. Hakkında çok az malumat sahibi olduğumuz ikinci kasaba 1567 yılında kurulmuştu. Bu kasaba Sunja’nın sağ kıyısında, Sunja ve Terek ırmaklarının kesiştiği bir yarımada üzerinde idi²¹. 1571 yılında Rus sefiri Bâb-ı Âli [Ottoman Porte] huzurunda bu kasabanın inşa sebebini izah etmiş ve Temrük’ü düşmanlarına karşı korumak için kurulduğunu söylemişti. Söz konusu kasabanın mevcudiyeti çar, sultan ve Kırım hanı arasında büyük bir mesele idi. 1574 yılında bu kasabanın yıkılması için bir antlaşma yapılmıştı fakat Smirnov’un bunun yerine getirilip getirilmediğini hususunda şüpheleri

¹⁹ Baddeley, *Conquest*, s. 10-122’den özetlenmiştir. Grebentsler hakkında güzel bir tasvir için ayrıca bkz. S. G. Gmelin, *Reise durch Russland*, IV, SPB 1774, s. 27-31: “Onlar Terek boyuna ilk geldiklerinde pek çok Tatar kadını alıp evlendiler; dilleri, görünüşleri ve halleri de yarı yarıya Tatarlarınki gibi oldu... Fakat şimdi (1774) sadece kendi aralarında evleniyorlar ve Dağlı Tatarların konuşmalarını neredeyse hiç anlamıyorlar”. Gmelin Terek Kazakları arasındaki üç tabakayı tefrik etmiştir: a) XVI. yüzyılın başlarında buraya gelen kadim Grebentsler b) Terek kelimesinden türeyen “Terskiler”; esasen Don Kazakları olan bu topluluk Büyük Petro tarafından Sulak boyuna yerleştirilmiş ve Anna zamanında (1735) Terek boyuna göçmüşlerdir c) Üçüncü grubun üçte ikisi İtil üçte biri ise Don boyundan, 1720-1771 yılları arasında gelmiştir.

²⁰ Belokurov, *Snoşeniya*, LXXXIV & n. 28.

²¹ N. A. Smirnov, *İstoriya Kabardı*, Moskova 1957, s. 42.

bulunmaktadır²². Her ne hâl ise, 1578-1585 yılları arasında Terek ve Sunja'nın birleştiği yere yakın bir mahalde yeni bir kasaba kuruldu veya ihya edildi. Diğer iki yerleşkeden daha eski ya da daha yeni olsa da, galip ihtimalle bu sonuncusu 1583 yılının Ekim ayında Derbent'ten Kerç'e yürüyen Özdemiroğlu Osman Paşa'nın kuvvetlerine karşı tuzak kurmak amacıyla tanzim edilmişti²³. Söz konusu kasaba farklı belgelerde muhtelif isimlerle anılmıştır: "Sunjenskiy Ostrog", "Üst Süyünçi", "Terki", "Sunji" vs. "Staro Sunjenskoe" ise hâlâ çağdaş haritalarda görülmektedir (Caucasia: I: 210.000, Sh, G5).

1587 güzü ile 1588 baharı arasında, Rus memurlar ve kıtaları Agrakhan Yarımadası'nın karşısından Hazar Denizi'ne dökülen Terek mansabının güney kolunun (Tümenka) kuzey tarafında müstahkem bir kasaba inşa etmekle meşgul idiler. Burası önceki asırlarda Başıbozuk Terek Kazakları tarafından istila edilen Tümen'in evvelce Kumuklar tarafından mesken tutulmuş mevkiinde ya da yakınlarda idi²⁴. (Ayrıca Barbaro burada toplanan 'Katolik Hristiyanların' XV. yüzyılın sonlarına doğru Derbent dervişleri tarafından kılıçtan geçirildiğini kaydetmiştir, bkz. s. 159). Bu yeni yerleşke kimi zaman "Tümen-Yeni Kasaba" ya da "Terek Boyundaki Tümen Kalesi" tesmiye olunmuş fakat sonradan daha basit biçimde "Terek Kasabası" veya "Terki" adlarıyla anılmıştır. Osmanlıların potansiyel müttefiki olan Tarhu şevkalını kontrol etmek amacıyla kurulan bu kale Ruslar ile Gürcülerin birleşerek Kumuklar ve Avarlar üzerine saldırılar düzenlemesi hususunda ısrarcı olan Kabartaylar ile Kakhetti Kralı Aleksander'ın kışkırtmaları ve devam eden müzakerelerin baskısı altında ivedilikle inşa edilmişti. Terki çok geçmeden Astarhan ile Terek ve Sunja boylarındaki Kazak "hattı" arasında bir ileri karargâh haline geldi. Holstein diplomatı Olearius 1636 yılında Terki'den geçerken 2.000 kişinin yaşadığı bu garnizon sağlam şekilde berkitilip ağır silahlarla teçhiz edilmişti. Bu sırada kasabada Eski, Yeni ve Gilan isimli üç kervansaray, bir pazar, dükkânların bulunduğu sokaklar, güzel bahçeler, umumî hamamlar, gümrük binası, meyhaneler, ticaret sarayları, katedral ve kiliseler ve dağlıların vaftiz edildiği bir manastır vardı.

Terek Kazakları tarihçisinin müşahede ettiği üzere "müreffeh bir kasaba olan bu yerde kalabalık Terek askerleri güzel bir hayat sürüyorlardı"²⁵.

²² N. A. Smirnov, *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX Vekah*, Moskova 1958, s. 29 vd.

²³ Bkz. Asafî, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi MSTY 6043, s. 182-188, birçok yerde. Bu yürüyüş s. 186 ve 188'deki iki minyatürde görülmektedir: "Ruslar Hasımları Osmanlılara Saldırırken" ve "Asafî'nin Yaralı Kardeşi Rus Toplama Kampında".

²⁴ 1555 yılında Tümen knezine (Tyumenski knyaz) yapılan bir atif mevcuttur. Belokurov, LI; 1567 yılı için, a.g.e., LXXX.

²⁵ V. I. Larina, *Oçerki İstoriî Gorodov Severnoy Osetii*, s. 16, Popko, *Terskiye Kazaki so Starodavnih Vremen*, SPB 1880, s. 12'den iktibas. Ayrıca bkz. Olearius, *Voyages*, Wichquefort ed. of 1719, s. 483.. Burada Terki'nin güzel bir gravürü de mevcuttur.

1688'de kasaba 10 km batıda bulunan daha münasip bir yere taşındı. 1722 yılında, Büyük Petro'nun Kafkasya seferi sırasında, Ruslar ileri karakollarını Sulak'a nakledip burada Kutsal Haç Kalesi (Krepost Sv. Kresta)'ni inşa ettiler. 1735'de Nadir Şah'ın baskısı altında bulunan İmparatoriçe Anna Petrovna'nın zorlu geçen devr-i saltanatı boyunca Ruslar Sulak'tan Terek'e doğru geri çekildiler ve Terek sularının Hazar Denizi'ne ulaşmadan önce farklı kollara ayrıldığı yerin yakınlarında bulunan Kızlar (muhtemelen Türkçe "kışlak" kelimesinden türemiştir)'da ileri bir karakol inşa ettiler. Bazı dağlı kabileler de Terek ve daha sonra Kızlar'da "sloboda" [büyük köy, kasaba] veya ordugâhlara sahip idiler. XVI. yüzyılın sonunda "Okok", İnguşlar arasındaki "Akko" topluluğu ile özdeşleştirilir, Terek kasabasından sadece yarım verst uzaklıkta bulunan kendi "sloboda"sına sahipti. Bunların reisi Şeyh Mirza iyi bir Rus muhibi olduğundan Kremlin'de dahi ağırlandı... Bununla birlikte 1721 yılında 'bağımsız' Okok, Terki'de Batır Mirza'nın riyaseti altında yaşıyordu ve sadece on altı kişiden müteşkil idiler. Kumukların ve düşmanları olan Çeçenlerin saldırıları neticesinde sayıları azalmış ve 1691 yılındaki veba salgınından ötürü mahvolmuşlardı. Büyük Harita Kitabı'nda Miçkızı (veya Minkızı) ile birlikte zikrolunmuşlardır²⁶. Ancak XVIII. yüzyılın sonunda

²⁶ "Minkızı", "Miçkızı" galiba Aksay Irmağı'nın batısındaki "Miçik" eyaleti ile özdeşleştirilmiştir. Bkz. Potto'nun, *İstoriçeskiy Oçerk Kavkazkih Voyn*, Tiflis 1889, başlıklı eserinin sonundaki Felitsyn Haritası 2, 64 Kuzey 43 Doğu. S. Bronevskiy'in *İzvestiya o Kavkaze*, Moskova 1823, II, s. 153'te belirttiğine göre, "Buturul Myzkiğs" (Myzkız halkı) İnguşlar arasında "Andi" adıyla biliniyor, Tatarlar ve Çerkezler ise tüm Çeçenleri kastediyorlardı. Bu isme ilişkin tartışmalar için ayrıca bkz. V. Minorskiy, "Caucasia", *BSOAS*, XIV/2, 1952, s. 235.

Yine nispeten yakın zamanlarda "Çeçen" ve "İnguş" isimleriyle anılan halkları Ruslar mahalli yer adlarıyla özdeşleştirmişlerdir. "Çeçen" adı Argun Irmağı kıyısındaki "Büyük Tchetchen Avulu'ndan" gelmektedir ve vesikalarda ilk kez 1708 yılında zikredilmiştir, bkz. Baddeley, *Rugged Flanks*, I, s. 79, ayrıca bkz. s. 82. Wakhusht'un şahadetine göre, "İnguş" adı ise Ghligveti'deki "Angust" köyünden gelmektedir, Brosset's ed. s. 457 (indekste gösterilen s. 455'te değil). Çeçenler kendilerine "Nakhtchoi" (Baddeley), "Nakh chui (Luzbetak, *Marriage and the Family in Caucasia*) derler. (Bu Kafkas lisanındaki adın kökeni Ermenice ve Keltçe ile ilgili görülmüş ve 'aile', 'silsile' anlamına geldiği vurgulanmıştır. Benim görüşüm için bkz. *BK*, No 30-31, 1958, s. 41 vd.). İnguşların öz adı "Ghalgha" ya da "Galgay" idi, Wakhusht bunun Gürcücesini "Ghligos" şeklinde verir (Ghligveti bölgesinden). O, Ghligos kavim adının Durdzukos'un torunu olan zatın isminden geldiğini belirtir. Gürcü kaynaklarında geçen bu sonuncu isim X. yüzyıla kadar gider ve Genko'nun s. 704'te belirttiğine göre; "antik çağda Durdzukos Kuzey Kafkasya'nın tamamına dalalet eder". Ona göre bu kelime çağdaş Os lisanında 'kaya çukuru' bir diğer ifade ile 'dağ geçidi' anlamına gelen "durdzuq" kelimesinde zühur etmiştir. Gürcü kayıtlarındaki bu "Durdzuklar" 'dağ geçidi halkı' olmalıydılar. "Okok" adı, *Tagebuch*, 44, "Agi"; Baddeley, *Rugged Flanks*, I, Map II. Tchanti-Argun'un bir kolu üzerine söylenenle aynı şeyin ima edildiği görülmektedir. Genko, 686 & n. 1'de İnguş'u 'aqqij', Çeçen'i 'aquoj' biçimlerinde vermiş ve bunları Yukarı Sunja boyundaki İnguş ve

Güldenstädt Kızlar'daki bir Okok yerleşkesini kaydetmiştir. Görünüşe bakılırsa burada Kumuklar ve Nogaylar ile karışarak Knez Bekoviç Çerkasskiy'in tutucu Kabartayları ile birlikte yaşamışlardır²⁷.

Kuzey Kafkasya'daki etnik gruplar arasında, kadim tarihî çatışmalardan kaynaklanan, pek çok topluluğun fısıltısı gizliydi. Kafkasların kuzey hudutları boyunca uzayıp uzun süre devam eden Alan (Os) egemenliği XIII. yüzyılda Moğol istilası ile kırılmıştı. Moğol fetihlerinin varisi olan Altın Orda Devleti XV. yüzyılın son on yılı içerisinde Timur'un Toktamış'a galebe çalmasıyla paramparça olmuştu. Dağlarda yaşayan Oslar ise hayatta kalmayı başarmışlar ve hakikaten Gürcistan'ın yukarı kısımlarındaki merkezî bölgelere girmişlerdi. Bunların kabile yapıları asil aileler tarafından biçimlendirilmişti; eşitler arasında hiç kimseye müsamaha gösterilmeyen dağınık ve özgür Çeçen ve İnguş topluluklarının benzer yönleri de pek azdı. XVI. yüzyılın ilk yarısında, evvelce Altın Orda tarafından taltif edilmeyi üstünlük addeden Kabartaylar, Çerkezlerin sosyal yapısı askeri bir düzene benzemekteydi, Kuban boyuna göç etmişlerdi²⁸. XVI. yüzyılın ortalarında Temrük IV. İvan ile ittifak yaptığı vakit, nispeten yeni zuhur eden Kabartay prensleri, Altın Orda'nın "halef devletleri" olan Nogaylar, Kırım Tatarları ve çok daha güçlü olan Tarhu şamhalı tarafından tehdit ediliyorlardı. Dolayısıyla, Baddeley'in de belirttiği üzere, bu durum galiba Kabartay aristokrasisinin Çar'a bağlanma arzusunu kısmen de olsa açıklamaktadır²⁹.

KAYNAKLAR

Karabulak yerleşim alanları olarak yorumlamıştır. İnguşça 'ækhi' ve Türkçe 'yurt' kelimelerinden oluşan "Akhkiyurt"un "dağ geçidi köyü" anlamına geldiği çok açıktır.

²⁷ Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im kaukasischen Gebirge*, SPB 1787, s. 179.

²⁸ Benim makaleme bkz. "A Note on the Princely Families of Kabarda", *BK*, No 41-42, 1962, s. 140-147.

²⁹ Baddeley, *Rugged Flanks*, II, 210 vd. İnguşlardaki demokratik kavramlar ve yandaşlarının baskılarına rağmen içlerinden birinin "prens" unvanını kabul etmemesi için bkz. a.g.e., s. 218.

William Edward David Allen

- Olearius 1719 Adam Olearius, *Voyages très curieux & très renommez, faits en Moscovie, Tartarie, et Perse*, tr. Wicquefort, Leiden.
- Allen 1932 W. E. D. Allen, *A History of Georgian People*, London.
- Allen 1963 W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London.
- Asafi Asafi, *Şecaatnâme*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi MSTY 6043.
- Baddeley 1940 J. F. Baddeley, *The Rugged Flanks of Caucasus*, Vol. I, Oxford.
- Baddeley 1908 J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of Caucasus*, London.
- Barbaro 1873 Barbaro, *Travels of Venetians in Persia*, Hakluyt Society.
- Belokurov 1889 S. A. Belokurov, *Snoşeniya Rossii s Kavkazom*, Moskova.
Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya 1st ed. Vol. 54, s.101-102.
- Bronevskiy 1823 S. Bronevskiy, *İzvestiya o Kavkaze*, Moskova.
- Caraci 1956 G. Caraci, "The Italian Cartographers of the Benicasa and Freducci Families and so-called Borgiana Map of the Vatican Library", *İmago Mundi*, XIII.
- Çubinov 1854 D. Çubinov, *Kartlis Tskhovreba*, SPB.
- De Montpéreux 1839 F. Dudois De Montpéreux, *Voyage autour du Caucase*, Paris.
- Early Voyages 1885 Early Voyages and Travels to Russia and Persia, ed. E. D. Morgan and C.H. Coote, Hakluyt Society.
- Genko 1931 A. N. Genko, "Zapiski Kollegii Vostokvedov", *İz Kulturnogo Proşlogo İnguşey*, V, s.727-735.
- Gmelin 1774 S. G. Gmelin, *Reise durch Russland*, IV, SPB.
- Güldenstädt 1787 Güldenstädt, *Reisen durch Russland und im kaukasischen Gebirge*, SPB.
- Heyd 1959 W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age II*, Amsterdam.
- Larina 1960 V. I. Larina, *Oçerki İstorii Gorodov Severnoy Osetii*, Orjokinidze.
- Luzbetak 1951 L. J. Luzbetak, *Marriage and the Family in Caucasia*, Vienna.
- Maksimov 1890 E. Maksimov, *Terskoe Kazaçe Voysko İstoriko-Statıçeskiy Oçerk*, Vladikavkaz.
- Minorskiy 1952 V. Minorskiy, "Caucasia", *BSOAS*, XIV/2, s.235.
- Popko 1880 İ. D. Popko, *Terskiye Kazaki so Starodavnih Vremen*, SPB.
- Potto 1889 V. Potto, *İstorıçeskiy Oçerk Kavkazkih Voyn*, Tiflis.
- Russkiy Biografiçeskiy Slovar* Tom III, SPB 1908.

Rus-Kafkas Münasebetlerinde İtil-Terek Güzergâhı

Sbornik Svedeni o Terskoy Oblast Vladikavkaz 1878.

Smirnov 1957 N. A. Smirnov, *İstoriya Kabardı*, Moskova.

Smirnov 1958 N. A. Smirnov, *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX Vekah*, Moskova.

Steder 1797 Steder, Tagebuch einer Reise, die im Jahr 1781 von der Gränzfestung Mosdok nach dem innern Caucasus unternommen worden, SPB.

Vernadsky 1953 George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, Yale.

Zevakin 1938 F. S. Zevakin- N. A. Pençko, "Oçerki po İstorii Genuizskih Koloni na Zapadnom Kavkaze v XIII i XV vv.," *İstoriçeskiy Zapiski*, III, s.72-129.

William Edward David Allen